

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/29.209699>

Віталій ШЕВЧЕНКО,

orcid.org/0000-0002-1291-4059

магістр історії,

аспірант кафедри історії та культурології

Харківського національного університету міського господарства

імені О. М. Бекетова

(Харків, Україна) *vitaliy.shevchenko.1991@gmail.com*

КОНФЕРЕНЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО КОНГРЕСУ В ХАРКОВІ (26–27 СІЧНЯ 1991 Р.)

У статті розглядається конференція Демократичного конгресу в Харкові в січні 1991 р. Автор зазначає, що конференція стала важливою для об'єднання опозиційних до КПРС політичних сил. При цьому був встановлений взаємозв'язок між діяльністю Демократичної платформи у КПРС та виникненням Демократичного конгресу. У статті побіжно розглянуто I Конференцію Демократичної платформи, що відбулася в січні 1990 р. Автор згадує про Комітет «Громадянська дія», що був попередником Демократичного конгресу. Основна увага у статті приділяється документам, що були прийняті під час конференції Демократичного конгресу. Конференція Демократичного конгресу розробляла проекти майбутніх стосунків між республіками після розпаду СРСР, умови переходу до ринкової економіки, департизацію державних органів, силових структур та освіти. Зазначається, що серед учасників Демократичного конгресу були представники більшості демократичних рухів у СРСР. У статті показано головну проблему, що постала перед учасниками конференції Демократичного конгресу. Цією проблемою стало ставлення до загальносоюзного референдуму 17 березня 1991 р. Зауважено, що ідеї Демократичного конгресу було покладено в основу документів, що визначали діяльність Співдружності Незалежних Держав. Описується підготовка до проведення конференції Демократичного конгресу. Наводяться факти, що в конференції Демократичного конгресу взяли участь політичні партії та рухи з різними політичними ідеологіями. Автор звернув увагу, що вивчення демократичного руху 1989–1991 років проводилося лише на загальноукраїнському рівні. Діяльність демократичного руху на рівні областей в Україні не розглядалася. Тому таке вивчення є перспективним. Під час вивчення історіографії демократичного руху 1989–1991 років в Україні було встановлено відсутність наукових статей, що безпосередньо присвячені конференції Демократичного конгресу в Харкові в січні 1991 р.

Ключові слова: конференція Демократичного конгресу, Заява про створення Демократичного конгресу, Спільна Декларація політичних партій, організацій та рухів-учасників Демократичного конгресу, Заява учасників-засновників Демократичного конгресу про Союзу угоду та референдум, Консультативна рада Демократичного конгресу, Угода про Співдружність Суверенних Держав.

Vitaliy SHEVCHENKO,

orcid.org/0000-0002-1291-4059

Master of History,

Postgraduate Student of the Department of History and Cultural Studies

of O. M. Beketov Kharkiv National University of Urban Economics

(Kharkiv, Ukraine) *vitaliy.shevchenko.1991@gmail.com*

CONFERENCE OF DEMOCRATIC CONGRESS IN KHARKIV (JANUARY 26–27, 1991)

The article discusses a conference of the Democratic Congress in Kharkiv in January 1991. The author notes that the conference became important for the unification of political forces opposing the CPSU. The relationship between the Democratic platform in the CPSU and the emergence of the Democratic Congress was established. The article also briefly reviews the First Conference of the Democratic Platform, held in January 1990. The author mentions the Civic Action Committee, the precursor to the Democratic Congress. The focus of the article is on the documents adopted during the Democratic Congress conference. The Conference of the Democratic Congress elaborated drafts of future relations between the republics after the collapse of the USSR, conditions for transition to a market economy, deportation of state bodies, power structures and education. It is noted that representatives of the majority of democratic movements in the USSR were among the participants of the Democratic Congress. The article shows the main problem faced by the participants of the Democratic Congress conference. The problem was the attitude of the all-union referendum on March 17, 1991. It was noted that the ideas of the Democratic Congress were based on the documents that determined the activities of the Commonwealth of Independent States. The preparation for the Democratic Congress conference is described. The facts are that political parties and movements with different political ideologies participated in the Democratic Congress conference. The author noted that the study of the democratic movement 1989–1991 was conducted

only at the national level. The activity of the democratic movement at the oblast level in Ukraine has not been considered. Therefore, such a study is promising. The study of the historiography of the democratic movement of 1989–1991 in Ukraine revealed the absence of scientific articles directly devoted to the conference of the Democratic Congress in Kharkiv in January 1991.

Key words: conference of the Democratic Congress, Statement of the Democratic Congress, Joint Declaration by political parties, organizations and movements-participants in the Democratic Congress, Statement by the founding members of the Democratic Congress on the Union agreement and referendums, Democratic Congress Advisory, Agreement on the Commonwealth of Sovereign States.

Постановка проблеми. Важливою умовою здобуття Україною незалежності було створення масового демократичного руху, що перебував в опозиції до КПРС. У січні 1991 р. в Харкові проведено конференцію, що охопила опозиційні партії з усього СРСР. Основним питанням, що виносила конференція, було ставлення до всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. стосовно збереження СРСР.

Аналіз досліджень. Про демократичний рух в Україні писали такі вчені: О. Тертичний, С. Дубовик, А. Каюк, Л. Лук'яненко, І. Коваленко-Чукіна, К. Левчук, І. Мельник, І. Овчар. Вивчення демократичного руху проводилося у межах усього СРСР чи окремо взятої України, питанню діяльності опозиції на рівні областей в Україні увага не приділялася.

Мета статті полягає в тому, щоби розглянути вплив конференції Демократичного конгресу на діяльність опозиційних до КПРС сил.

Виклад основного матеріалу. Демократична платформа була внутрішньопартійною опозицією в КПРС. 20 січня 1990 р. в Москві було проведено I Конференцію Демократичної платформи. Учасники конференції прийняли Декларацію Демократичної платформи (Декларація Всесоюзної конференції партійних клубов и парторганизаций, 1990: 1). Після конференції почалося створення загальносоюзного демократичного руху «Громадянська злагода», що мав перетворитися на політичну партію.

24 березня 1990 р. відбулася зустріч народних депутатів СРСР та РРФСР. Було утворено Комітет «Громадянська дія».

Комітет став «мозковим центром» опозиції. Він займався питаннями стосунків між республіками після розпаду СРСР, умовами переходу до ринкової економіки, департизацією державних органів, силових структур та освіти.

Комітет розробив проект Угоди про створення Співдружності Республік Європи та Азії. Угода мала бути відкрита для підписання союзними республіками у складі СРСР та автономними республіками у складі союзних республік. Згідно з проектом ліквідувалися центральні органи СРСР, члени СРЄА мали право на вихід із об'єднання.

У квітні 1990 р. із КПРС вийшов Юрій Афанасьєв, який запропонував утворити політичну партію «Союз демократичних сил». 5–6 травня 1990 р. в Києві відбулася нарада Комітету «Громадянська дія».

До складу Комітету увійшли демократи з усього СРСР. УРСР представляли Сергій Одарич та Олександр Ємець.

15 червня 1990 р. Союз демократичних сил провів у Києві збори. Серед учасників зборів були представники Демократичної платформи в КПУ, громадської організації «Зелений світ», Солідарних профспілок України, Соціал-демократичної партії України, Української студентської спілки, Української республіканської партії, товариства «Меморіал», Української соціал-демократичної партії, Ліберально-демократичної партії Росії. Союз демократичних сил не перетворився на масову партію через ідеологічні протиріччя учасників.

У липні 1990 р. відбувся XXVIII з'їзд КПРС. Одночасно, 15 липня 1990 р., відбулася Всесоюзна координаційна рада Демократичної платформи в КПРС. Учасники рада вирішили провести збори опозиціонерів восени 1990 р.

1 грудня 1990 р. було утворено Організаційний комітет Демократичного конгресу. До нього увійшли представники від Об'єднаної демократичної партії Білорусі – 6 осіб, Республіканської партії Росії – 3, Партії демократичного відродження України – 7. Розподіл місць у Організаційному комітеті проводився відповідно до кількості членів у партіях. Утворення Організаційного комітету отримало підтримку серед учасників демократичного руху в СРСР.

6 січня 1991 р. утворено оновлений Організаційний комітет. Кожна партія-учасниця направляла по одному представнику: Об'єднана демократична партія Білорусі – А. Животнюк, Республіканська партія Росії – В. Лисенко, Партія демократичного відродження України – В. Хмелько, Демократична партія України – В. Гейченко, Соціал-демократична партія України – В. Вовк, Українська республіканська партія – О. Шевченко.

Організаційний комітет вирішив провести з'їзд Демократичного конгресу в Харкові. Учасники з'їзду проживали в готелі «Харків».

Новий склад Організаційного комітету запропонував остаточні проекти порядку денного та регламенту Установчої конференції. Ухвалення рішень відбувалося простою більшістю за принципом «одна делегація – один голос». Тому для прийняття рішень необхідна була домовленість більшості учасників конференції, що сприяло толерантності між учасниками конференції.

Президія конференції складалася із представників Народного руху України, Демократичної Росії, Білоруського народного фронту, Об'єднаної демократичної партії Білорусі, Республіканської партії Російської Федерації, Партії демократичного відродження України. До цих шести організацій входили практично всі відомі фігури опозиції. Президія конференції знайшла будівлю для проведення заходу. Конференція проходила в Палаці культури будівельників.

У конференції взяли участь Юрій Афанасьєв, Микола Травкін, Гліб Якунін, Володимир Лисенко, Юрій Щербак, Володимир Гриньов, Олександр Ємець, Юрій Бадзьо, Лев Пономарьов, Олег Румянцев, Володимир Філенко, Віталій Челишев, Юрій Збітнев, Анатолій Животнюк, Юрій Дракохруст, Геворк Карапетян. Усі вони були в керівництві різних опозиційних партій.

УРСР мала більше делегатів, ніж РРФСР. Від Росії були делегації Руху «Демократична Росія», Партії конституційних демократів, Республіканської партії Російської Федерації, Вільної демократичної партії, Соціал-демократичної партії, Союзу «Молода Росія», Союзу трудящих Кузбасу. Україну представляли Демократична партія України, Народний рух України, Об'єднана соціал-демократична партія України, Партія демократичного відродження України, Партія зелених України, Солідарні профспілки України, Соціал-демократична партія України, Українська селянська демократична партія, Українська екологічна асоціація «Зелений світ», Український ліберально-демократичний союз, Український студентський союз (Список Консультативного совета Демократического конгресса, 1991: 1).

Олександр Ємець відкрив конференцію та привітав делегатів як представник приймаючої сторони. Він оголосив вітальну телеграму від Б. Єльцина. Телеграма голови Верховної Ради Російської Федерації була єдиним посланням від представника органів державної влади. Б. Єльцину запропонував відправити телеграму В. Лисенко, який був представником Республіканської партії Російської Федерації.

На конференцію Демократичного конгресу вплинув штурм телевізійної вежі у Вільнюсі

радянськими військами вночі 13 січня. Учасники конференції засудили насилля Радянської армії.

26 січня учасники конференції переглянули плівку із записом нічного штурму, яку привезла на Конгрес литовська делегація з відповідними коментарями. Литву представляли Демократична партія Литви, Демократична партія праці Литви, Зелена партія Литви, Литовський рух «Саюдіс», Робітничий союз Литви, Соціал-демократична партія Литви (Список Консультативного совета Демократического конгресса, 1991: 1).

Пресконференція литовців стала приводом для ухвали раніше не планованого документа – Звернення Установчої конференції Демократичного конгресу до верховних рад усіх союзних республік. Демократичний конгрес підтримував право республік на вихід республік із СРСР.

Більшість учасників конференції раніше була в Демократичній платформі. Це сприяло роботі конференції.

Спочатку конференція прийняла Заяву про створення Демократичного конгресу (Заявление о создании Демократического конгресса, 1991: 1) та Положення про Демократичний конгрес. Потім обговорили проєкт Спільної декларації учасників Демократичного конгресу. Цей документ розробили експерти верховних рад УРСР та РРФСР. Ці експерти були членами Народного руху України, Демократичної Росії, Білоруського народного фронту, Об'єднаної демократичної партії Білорусі, Республіканської партії Російської Федерації та Партії демократичного відродження України. Центральним завданням Конгресу бачилося протистояння політиці диктату союзного центру, який готував Союзу угоду, що утискує права республік (Совместная Декларация политических партий, организаций и движений-участников Демократического конгресса, 1991: 1).

Потім було прийнято Заяву Демократичного конгресу про Союзну угоду та референдум. Цей документ зазначив юридичну неправомочність запланованого референдуму, оскільки суб'єктами СРСР відповідно до Договору 1922 р. та ст. 170 Конституції СРСР були лише союзні республіки, а не громадяни СРСР чи будь-які союзні органи (Заявление участников-учредителей Демократического конгресса о Союзном договоре и референдуме, 1991: 1).

Потім конференція прийняла Заяву про Все-союзний референдум. Конгрес запропонував верховним радам республік відмовитися від проведення Всесоюзного референдуму та провести республіканські референдуми, поставивши громадянам запитання про вибір: Союз Радянських

Соціалістичних Республік чи Співдружність Суверенних Держав.

Конференція ухвалила також документи з поточних політичних питань: Звернення до військовослужбовців Збройних сил СРСР, Звернення політичних партій, організацій і рухів-засновників міжреспубліканської коаліції Демократичний конгрес до молоді республік, Резолюцію про антиконституційні спроби обмеження свободи та прав журналістів, Резолюцію на захист народного депутата УРСР Степана Хмари.

Проект Звернення до членів Комуністичної партії Радянського Союзу ДК зняв з обговорення. Документ закликав партійців виходити із КППС. Документ зняли, бо КППС і ДК – окремі організації, тому учасники конференції вирішили не втручатися у внутрішні справи чужої організації.

Конференція обговорила проєкт Звернення до народів і парламентів суверенних республік. Звернення висловлювало протест проти останніх указів М. Горбачова про обмін 100-рубльових купюр, про боротьбу з економічним саботажем, а також спільного наказу міністрів внутрішніх справ та оборони, який передбачав залучення до міського патрулювання вулиць військових частин. Документ вимагав негайної відставки Президента СРСР та уряду. Замість цього проєкту було ухвалено більш стриману Заяву з приводу наказу міністрів внутрішніх справ та оборони СРСР № 493/513 від 30 грудня 1990 р.

Установча конференція створила Консультативну раду Демократичного конгресу, куди увійшли по два представники від кожного учасника конференції. Відповідно до Положення про Демократичний конгрес у період між зборами Консультативної ради його головою призначався представник організатора останніх зборів Консультативної ради. Таким представником організатора, головою Консультативної ради Демократичного конгресу, став один із двох членів Консультативної ради від Партії демократичного відродження України, співголова Партії демократичного відродження України – народний депутат Верховної Ради УРСР Олександр Ємець. Другого представника Партії демократичного відродження України в Консультативній раді, співголову партії Валерія Хмелька на зборах Консультативної ради Демократичного конгресу призначили її скарбником.

Консультативна рада Демократичного конгресу провела збори 2–3 березня 1991 р. у Москві. Було створено ініціативну групу із 21 особи для підготовки та проведення міжпарламентської

конференції, якій доручили створити відповідний Організаційний комітет із представників парламентів республік. Опозиційні демократичні структури в республіках розпочали підготовку до розпаду СРСР.

21 квітня 1991 р. у Москві проведено спільні збори Консультативної ради Демократичного конгресу та Організаційного комітету зі створення Міжпарламентської конференції. Збори відкрив член Консультативної ради Демократичного конгресу приймаючої сторони Володимир Лисенко, який отримав статус координатора Консультативної ради Демократичного конгресу. Попередній координатор Консультативної ради Демократичного конгресу Олександр Ємець звітував перед Радою Демократичного конгресу про роботу.

Збори визначили статус делегацій Міжпарламентської конференції. Кожна фракція мала один голос. Також було прийнято проєкт Угоди про Співдружність Суверенних Держав (Проект Договору о Содружестве Суверенных Государств, 1991: 1). Проєкт було схвалено та рекомендовано до розгляду верховними радами республік. Він передбачав ліквідацію загальносоюзних органів влади.

Організаційний комітет скликав Міжпарламентську конференцію демократичних фракцій (МКДФ), яка відбулася у Москві 22 квітня 1990 р. У конференції взяли участь 27 фракцій і груп верховних рад за квотою 10 делегатів від однієї республіки. На конференцію прибула делегація Татарстану, який був автономною республікою у складі Росії. Основним завданням Міжпарламентської конференції як постійно чинного органу було заявлено організацію демонтажу тоталітарного режиму та співпраці незалежних демократичних держав.

Наступну Міжпарламентську конференцію вирішили скликати восени 1991 р. Вона не відбулася через розпад СРСР.

Висновки. Демократичний конгрес став об'єднанням опозиційних до КППС сил. До Демократичного конгресу увійшли 40 партій і рухів із 12-ти союзних республік. Партії та рухи представляли на конференції свої народи. Демократичний конгрес репрезентував усі наявні в СРСР спільноти демократичного спрямування.

Демократичний конгрес став ідеологічним фундаментом у розпаді СРСР. Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р. було розроблено на основі документів, що прийняли на конференції Демократичного конгресу в Харкові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Декларация Всесоюзной конференции партийных клубов и парторганизаций от 20–21 января 1990 г. *Тертичний О. Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні: автобіографія української Демплатформи (1990–1991 роки). Документи.* Київ : НаУКМА, 2014. С. 237–238.
2. Заявление о создании Демократического конгресса от 27 января 1991 г. *Тертичний О. Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні: автобіографія української Демплатформи (1990–1991 роки). Документи.* Київ : НаУКМА, 2014. С. 290–291.
3. Заявление участников-учредителей Демократического конгресса о Союзном договоре и референдуме от 27 января 1991 г. *Тертичний О. Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні: автобіографія української Демплатформи (1990–1991 роки). Документи.* Київ : НаУКМА, 2014. С. 295–297.
4. Проект Договора о Содружестве Суверенных Государств от 22 апреля 1991 г. *Тертичний О. Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні: автобіографія української Демплатформи (1990–1991 роки). Документи.* Київ : НаУКМА, 2014. С. 304–309.
5. Совместная Декларация политических партий, организаций и движений-участников Демократического конгресса от 27 января 1991 г. *Тертичний О. Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні: автобіографія української Демплатформи (1990–1991 роки). Документи.* Київ : НаУКМА, 2014. С. 292–294.
6. Список Консультативного совета Демократического конгресса от 27 января 1991 г. *Тертичний О. Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні: автобіографія української Демплатформи (1990–1991 роки). Документи.* Київ : НаУКМА, 2014. С. 298–301.

REFERENCES

1. Deklaracyya Vsesoyuznoj konferencyy partyjnih klubov y partorganyzacyj ot 20–21 yanvaryya 1990 g. [Declaration of the All-Union Conference of Party Clubs and Party Organizations, January 20–21, 1990]. *Tertychnyj O. Persha sprobа demokratychnoyi budovy politychnoyi partiyi v Ukrayini: avtobiografiya ukrayinskoyi Demplatformy (1990–1991 roky). Dokumenty.* Kyiv: NaUKMA, 2014. S. 237–238 [in Russian].
2. Zayavlenye o sozdanuy Demokratycheskogo kongressa ot 27 yanvaryya 1991 g. [Statement on the creation of the Democratic Congress of January 27, 1991]. *Tertychnyj O. Persha sprobа demokratychnoyi budovy politychnoyi partiyi v Ukrayini: avtobiografiya ukrayinskoyi Demplatformy (1990–1991 roky). Dokumenty.* Kyiv: NaUKMA, 2014. S. 290–291 [in Russian].
3. Zayavlenye uchastnykov-uchredytelej Demokratycheskogo kongressa o Soyuznom dogovore y referendume ot 27 yanvaryya 1991 g. [Statement of the participants-founders of the Democratic Congress on the Union Treaty and the referendum of January 27, 1991]. *Tertychnyj O. Persha sprobа demokratychnoyi budovy politychnoyi partiyi v Ukrayini: avtobiografiya ukrayinskoyi Demplatformy (1990–1991 roky). Dokumenty.* Kyiv: NaUKMA, 2014. S. 295–297 [in Russian].
4. Proekt Dogovora o Sodruzhestve Suverennykh Gosudarstv ot 22 aprelya 1991 g. [Draft Treaty on the Commonwealth of Sovereign States of April 22, 1991]. *Tertychnyj O. Persha sprobа demokratychnoyi budovy politychnoyi partiyi v Ukrayini: avtobiografiya ukrayinskoyi Demplatformy (1990–1991 roky). Dokumenty.* Kyiv: NaUKMA, 2014. S. 304–309 [in Russian].
5. Sovmestnaya Deklaracyya polytycheskyh partyj, organizacyj y dvyzhenyj-uchastnykov Demokratycheskogo kongressa ot 27 yanvaryya 1991 g. [Joint Declaration of Political Parties, Organizations and Movements-Participants of the Democratic Congress of January 27, 1991]. *Tertychnyj O. Persha sprobа demokratychnoyi budovy politychnoyi partiyi v Ukrayini: avtobiografiya ukrayinskoyi Demplatformy (1990–1991 roky). Dokumenty.* Kyiv: NaUKMA, 2014. S. 292–294 [in Russian].
6. Spysok Konsultatyvnogo soveta Demokratycheskogo kongressa ot 27 yanvaryya 1991 g. [List of the Advisory Council of the Democratic Congress of January 27, 1991]. *Tertychnyj O. Persha sprobа demokratychnoyi budovy politychnoyi partiyi v Ukrayini: avtobiografiya ukrayinskoyi Demplatformy (1990–1991 roky). Dokumenty.* Kyiv: NaUKMA, 2014. S. 298–301 [in Russian].